

Ярошевич І. А.

ТЕРМІНИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ДІЄСЛОВА, ЙОГО ФОРМ І КАТЕГОРІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті простежуються шляхи становлення й унормування в українській морфологічній термінології термінів на позначення дієслова, його форм і граматичних категорій протягом визначального періоду в історії розвитку граматичної думки в Україні - ХХ - поч. ХХІ ст.

Розвиток кожної науки, в тому числі й мовознавчої, вимагає конкретизації об'єктів вивчення, перегляду наявних і введення нових понять, що потребують термінологічного вираження. Тож цілком закономірним є свідоме втручання вчених у процес термінотворення, в результаті чого традиційно вживані й новостворені терміни конкурують на шляху закріплення в термінологічній системі мови та окремих її галузях.

Актуальною проблемою сьогодення є створення галузевих терміносистем на національній основі, яке спричинило динамічні процеси в українській науковій мові, у тому числі й у її дієслівній мікросистемі.

Об'єктом дослідження обрано морфологічні терміни на позначення понять у системі українського дієслова впродовж найважливішого періоду в розвитку граматичної думки в Україні - ХХ - початку ХХІ ст.

До розбудови граматичної (а отже, й морфологічної) термінології на початку ХХ ст. багато зусиль доклали відомі вчені, автори шкільних і наукових граматик - С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер, І. Огієнко, Є. Тимченко, А. Кримський, П. Залозний, Г. Шерстюк, М. Грунський, В. Сімович, О. Синявський та ін., які продовжували традиції національного термінотворення, розпочаті в другій половині ХІХ ст. П. Дячаном, М. Осадцею, О. Партицьким, О. Огоновським та ін. Як зауважував А. Кримський, українська граматична термінологія починала свій розвиток із наслідування запозичених термінів, однак дедалі виразніше в ній виявлялися питомо українські риси, все активніше вироблялися власні терміни на народних засадах [1, 2-3]. Аналогічні погляди на шляхи розвитку української граматичної термінології висловлював також І. Огієнко, автор «Історичного словника української граматичної термінології» [2] та наукового дослідження «Українська граматична термінологія» [3].

З середини ХХ ст. граматичні терміни стають об'єктом комплексного наукового дослідження у монографії Н. А. Москаленко «Нарис історії української граматичної термінології» [4]. У працях Л. А. Булаховського, М. А. Жовтобрюха, І. К. Кучеренка, присвячених загальнотеоретичним проблемам граматичної структури сучасної української літературної мови, значно розширюється поняттєва система граматики, до наукового обігу вводиться велика кількість нових термінів, що набувають нормативного характеру.

На розбудову морфологічної термінології кінця ХХ - початку ХХІ ст. суттєво вплинули фундаментальні праці відомих українських учених-граматистів І. Вихованця, К. Городенської, А. Загнітка, які започаткували в українському мовознавстві функціонально-категорійний підхід до розгляду граматичних явищ, переглянули усталені традиційні погляди на них та подали нову, поглиблену їх інтерпретацію, значно розширили коло наукових понять і термінів для їхньої номінації. Особливо виразно простежуються новітні погляди вчених на систему частин мови та властиві їм форми і категорії.

У частиномовній ієрархії дієслово (поряд із іменником) займає центральну позицію і визначається в найновіших дослідженнях як «центральний клас ознакових слів, що виражають дії, процеси та стани, виступають організаційним ядром елементарного простого речення, мають активну й широку валентність, найбільший набір морфологічних категорій і виконують у реченні основні формально-синтаксичні функції присудка та головного члена односкладного речення» [5, 218]. Із цього визначення випливає, що центральність дієслова в системі частин мови підтверджується не лише всією сукупністю різно-рідних ознак (семантичних, морфологічних і синтаксичних), за якими відбувається об'єднання слів у частини мови, а й наявністю найбіль-

шої кількості морфологічних форм і категорій, що помітно вирізняє дієслово з-поміж інших лексико-граматичних класів слів.

На позначення частини мови *дієслово* в українських граматиках початку ХХ ст. досить активно все ще використовували церковнослов'янський термін *глаголь*, що є калькою з гр. *ῥῆμα* та лат. *verbum* «слово, вираз» [6, 23]. Уперше в українському мовознавстві термін *дієслово* до наукового обігу ввів невідомий автор «Практичної граматики німецької мови», опублікованої в 1862 р. у Відні українською мовою [4, 84; 1, 156]. Цей термін пізніше засвідчено в граматиці П. Дячана поряд із терміном *глаголь*, а також у граматиці Г. Шашкевича (1865 р.) - *дзєслово*. З відмінними щодо сучасної назви наголосом і формою множини термін *дієслова* використали С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер у своїй граматиці, що у першому виданні мала назву «Руська граMATика» (1893 р.), а на початку ХХ ст. кілька разів перевидавалася під назвою «ГраMATика руської мови» і мала значний вплив на формування власне української граMATичної термінології. У формі чол. роду - *дієслов* - використав цей термін І. Нечуй-Левицький [8, 54], як зазначав автор, за аналогією до слів *часослов*, *богослов* [4, 88; 9, 34]. А. Кримський надавав перевагу термінові *глаголь*, хоча не заперечував і паралельного, як учений висловлювався, «галицького варіанта» - *дієслово* [1, 3]. Досить поширеним не лише в західноукраїнських, а й східноукраїнських граматиках був термін *часівник*. Його використав у своїй граматиці Є. Тимченко [10, 729]. М. Грунський уживав обидва терміни-дублети, *часівник* та *слово часове*, а термін *часослово*, використаний О. Партацьким, вважав невдалим [2, 111]. У «ГраMATичній термінології...» 1917 р. [12, 7] та в «Українському правописному словничкові...» Г. Голоскевича [13, 9] було рекомендовано використовувати лише термін *дієслово* замість *глагол*, а в «Українському правописі» 1926 р. він уже набув ознак нормативного. Відтоді його почали використовувати в усіх підручниках для середньої і вищої школи та в науковій літературі. І хоча в сучасному мовознавстві спостерігається спроба перегляду назв деяких традиційно вживаних термінів на позначення частин мови*, термін *дієслово* вважається вдалим, оскільки він досить виразно «окреслює семантичну своєрідність

частини мови, спрямованої насамперед на вираження значення дії» [14, 5].

Дієслово має досить розгалужену (кількісно чи не найбільшу) систему дієслівних форм, на позначення яких було запроваджено відповідні терміни. Розрізняють, зокрема, дві групи дієслівних форм, *особові* і *неособові* [25, 355], в іншій термінології - *дієвідмінювані*, або *предикативні*, та *недієвідмінювані*, або *непредикативні* [15, 338; 16, 363]. Зміна дієслів за особами, числами, родами, часами і способами в сучасній українській мові позначається терміном *дієвідмінювання*. Для позначення неособових форм використовують термін *недієвідмінювані дієслівні форми*. До них належать *дієприкметник*, *дієприслівник* та *інфінітив*, що об'єднуються загальною назвою *вербоїди* [17, 73]. Недієвідмінюваними є також *предикативні форми на -но, -то*.

Для позначення системи змінюваних форм дієслова та груп дієслів, що мають спільні особливості словозміни, залежно від характеру дієслівної основи, у сучасній морфологічній термінології використовують термін *дієвідміна*. Однак на початку ХХ ст. граматики надавали перевагу термінові *відміна* (фонетичні варіанти, *одміна*, *отмэна*, *водмэна*), який використовували досить широко, і для назви власне відміни, характерної для іменників, і для назви дієвідміни, і для позначення самого процесу відмінювання (чи дієвідмінювання) [4, 146]. Причому залежно від особливостей основ дієслова поділяли на дві відміни - *першу* і *другу* (С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер, П. Залозний, Г. Шерстюк), а іноді на три - *першу*, *другу*, *третю* (В. Коцовський, І. Огоновський, Є. Тимченко). На позначення процесу дієвідмінювання використовували зрідка «українізований» запозичений термін *спряження* (І. Нечуй-Левицький; пор. рос. *спряжение*), *кон'югація* (Є. Тимченко, О. Огоновський; пор. лат. *conjugatio*).

У граматиці П. Залозного на позначення процесу словозміни дієслова використано термін *дієзміна* [18, 39], рекомендований пізніше до вживання і в «ГраMATичній термінології...» 1917 р. Цим терміном послуговувалися також автори практично-теоретичного курсу «Українська мова» П. Горецький та І. Шаля [19]. У проекті «Українського правопису» 1926 р. рекомендовано вживати терміни *дієвідміна* та *дієвідмінювання*

Наприклад, замість терміна *іменник* запропоновано термін *предметник*, замість *прислівник* - *обставинник* тощо [13, 5-6].

У сучасній українській мові розрізняють лише дві дієвідміни. Поза дієвідмінами перебуває частина дієслів (*дати*, *істи*, *розповісти*, *доповісти*), яка характеризується низкою особливостей у дієвідмінюванні і становить архаїчну групу (колишня третя дієвідміна). Для її позначення використовують термін *атематичні дієслова* [7, 35, 153].

щодо словозміни дієслів, а терміни *відміна*, *відмінювання* було закріплено за словозміною іменника. Термін *дієвідмінювання* на позначення словозміни дієслів використано і в новітніх граматиках [16, 387; 5, 272] та в енциклопедії «Українська мова» [7, 153]. І все ж зрідка ще траплялися і трапляються випадки нерозрізнення цих термінів та використання складного терміна *відмінювання дієслів* (замість *дієвідмінювання*) [20, 35; 15, 372].

У складі традиційно виділюваних невідмінюваних дієслівних форм - *дієприкметника*, *дієприслівника* та *інфінітива* - досить виразною є термінологічна неупорядкованість і різне розуміння понять, на позначення яких використовувалися зазначені терміни. У «Методичній граматиці руської мови» В. Коцовського та І. Огоновського вони позначаються терміном *імена дієсловові* [21, 192]. Дієприкметники та дієприслівники нерідко розглядають як змішані, тобто перехідні частини мови [22, 104, 397; 4, 90]. Тенденцію виділення цих дієслівних форм в окремі частини мови можна спостерігати з найдавнішого періоду розвитку граматичної думки в Україні (XVI-XVII ст.) і навіть упродовж першої половини XX ст.

Для позначення поняття дієприкметника українські граматисти використовували перекладений з грецької мови слов'янський термін *причастіє* (гр. *μετοχή* «участь, причетність, спільність») [6, 23] та його українізований відповідник *причасник*, а також ряд інших термінів: *часівниковий прикметник*, *прилог глаголки*, *приложник глагольний*, *дієприложник* [7, 153]. Термін *дієприкметник* {*дієприкметник*} уперше зафіксовано в граматиці С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера. Після опублікування в 1933 р. «Українського правопису» термін *дієприкметник* було закріплено в термінологічній системі української мови як нормативний.

Поняття *дієприслівника* в українську граматику термінологію ввів М. Смотрицький, на позначення якого використав термін *дзепричастіє*. За М. Смотрицьким, дієприслівники являють собою усічені (скорочені) форми дієприкметників, що втратили здатність змінюватися [6, 123]. Терміни *дзепричастіє* і *причастіє* не завжди чітко розрізнялися в граматичних працях і пізніших періодів. Уперше термін *дієприслівник* замість *дзепричастіє* засвідчено в «Руській граматиці» С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера у складі дієслівних невідмінюваних форм [23]. Поряд із традиційно вживаним церковнослов'янським терміном *дзепричастіє* Є. Тимченко пропонував українські відповідники, *дієприлож-*

ник, *діснарічник* та *прислівник часівниковий* (тобто *прислівник дієслівний* - І. Я.).

Українські граматисти здавна відзначали гібридний характер дієприкметників і дієприслівників, їх наближеність до інших частин мови [24, 45]. У сучасних дослідженнях аргументовано доведено безпідставність виділення *дієприкметників* і *дієприслівників* в окремі частини мови. На позначення дієприкметників запропоновано терміни *віддієслівні ад'єктивні слова* та *віддієслівні прикметники* [22, 441, 446; 5, 146], а на позначення дієприслівників - *віддієслівні прислівники* [22, 399; 5, 320]. І хоч традиційно вони розглядаються в системі дієслова [25, 298], є спроби їхнього розгляду поза системою дієслова, а саме, у складі прислівників (дієприслівники) або у складі так званих *ад'єктивних слів* (дієприкметники) [22, 397, 452].

У складі невідмінюваних дієслівних форм особливе місце посідає *інфінітив* (лат. *infinitivus* «неозначений»), або *неозначена форма дієслова* [7, 211]. Історично *інфінітив* (*нефінітна*, або *неозначена форма дієслова, вербойд*) являє собою форму імені зі значенням дії [26, 198]. О. О. Потєбня вважав його окремою частиною мови [26, 198; 27, 75]. Для позначення інфінітива О. Шахматов використовував терміни *дієслівний номінатив* і *дієслівне ім'я* та вважав його основною вихідною формою до визначення дієвідміни дієслів [27, 75].

Зважаючи на дієслівно-іменний характер інфінітива, в науковій літературі досить суперечливо витлумачена проблема його статусу в системі частин мови. На думку І. Вихованця, «якщо за своєю семантикою інфінітив перебуває у сфері дієслова, то за морфологічними ознаками він виходить із неї» [5, 284], тому його слід кваліфікувати як *міжчастиномовне утворення з ознаками дієслова й іменника* [5, 118, 285] та як *синтаксичний субстантив* [28, 79].

В українських граматиках початку XX ст. помітною була тенденція до заміни терміна *інфінітив*, що набув у сучасному мовознавстві ознак інтернаціонального, власне українським його відповідником - *дійменник* (графічні варіанти - *дієменник*, *дієменник*). У цей період спостерігається ще нерозрізнення поняття інфінітива та способових форм дієслова. Пор., наприклад, у граматиці П. Залозного, «*неозначальний спосіб* наближається до іменника, а через це зветься *дієменником*» [18, 34]; у І. Нечуя-Левицького - «*необзначений спосіб*, тобто *інфінітив*» [8, 12].

Г. Шерстюк використовував термін *інфінітив* та визначав його як форму *початкового*

виду [24, 38], хоча, як справедливо зауважує Н. А. Москаленко, термін *вид* у розумінні цього автора нічого спільного з сучасним поняттям дієслівної категорії виду не має [4, 130]. Є. Тимченко використовував лише термін *інфінітив*. У сучасній морфологічній термінології поряд з термінами-дублетами *інфінітив* і *неозначена форма дієслова* відроджується і запроваджений українськими граматистами минулого та збережений у діаспорній термінології семантично вагомий термін *дієйменник* [29, 79; 7, 153]. До речі, у першому виданні енциклопедії «Українська мова» (2000 р.) термін *дієйменник* не зафіксовано.

Як одну із форм у парадигмі дієслова традиційно розглядають недієвідмінювані *форми на -но, -то*, за походженням споріднені з дієприкметниками. З-поміж значної кількості термінів на їх позначення (*безособові дієслівні форми на -но, -то; дієприкметникові форми на -но, -то; предикативні прикметники на -но, -то; присудкова форма на -но, -то* та ін.) найуживанішим став термін *предикативні форми на -но, -то* [5, 289].

У системі дієслова засвідчено і найбільшу кількість граматичних категорій, позначуваних у науковій літературі відповідними термінами. Частина з них є власне морфологічними, інші мають міжрівневий характер. Традиційно до них зараховують категорії *виду, часу, способу, стану, особи, числа і роду* [16, 364-386]. До них долучають також категорію *перехідності/неперехідності*, яку разом із категорією *виду і стану* кваліфікують як загальнодієслівну, решту - як «граматичні категорії особових утворень» [25, 356]. До загальнодієслівних категорій відносять також категорію *аспектуальності*, яка ґрунтується на семантико-словотвірній ознаці і якій підпорядковується власне-дієслівна категорія *виду* та міжрівнева морфолого-словотвірна категорія *родів*, або *способів дієслівної дії* [16, 369; 5, 235; 7, 555-556]. Власне дієслівну природу відбиває і міжрівнева *категорія валентності* - термін, уведений до наукового обігу для позначення семантично передбачуваної сполучуваності дієслова із залежними від нього словами [5, 269; 7, 62].

Функціональний підхід до тлумачення граматичних явищ спричинив перегляд ученими поглядів на кількісний та якісний склад і морфологічних категорій, а також термінів для їхнього позначення. Так, автори «Теоретичної морфології української мови» Іван Вихованець та Катерина Городенська у системі морфологічних категорій дієслова виділяють *власне-* та *невласне-дієслівні*

категорії. До *власне-дієслівних* зараховано ті, які є семантично мотивованими і безпосередньо «орієнтовані на відображення позамовної дійсності» (категорії *часу, способу і виду*); інші - *невласне-дієслівні* (категорії *особи, числа, роду*) не мають такої мотивації, оскільки зумовлені відповідними категоріями іменника [5, 223]. Категорії *стану* та *перехідності/неперехідності* віднесено до міжрівневих категорій, тому що вони поєднують властивості не лише морфологічного, а й синтаксичного та словотвірного рівнів [5, 242, 247]. Аналогічні погляди на зазначені категорії викладені в монографії А. Загнітка «Теоретична граматики української мови. Морфологія», в якій учений обґрунтував доцільність виділення у системі дієслова ще однієї міжрівневої граматичної категорії - *валентності*, тісно пов'язаної з категоріями *перехідності/неперехідності, стану* та *аспектуальності* [30, 193, 268].

Отже, у новітніх наукових дослідженнях з морфології *власне-дієслівними* категоріями вважаються категорії *виду, часу і способу*, на позначення яких уведено відповідні терміни.

Термін *вид* (у зарубіжному мовознавстві - *аспект* [17, 75]) у тому значенні, в якому він уживається в сучасних граматиках, - явище порівняно пізнє. Його вперше вжив М. Смотрицький у своїй граматиці (1619 р.), але з дещо іншим значенням. Здійснений ученим поділ дієслів з погляду словотвору на два види - *первообразний*, або *совершенный* і *производный* - «започаткував розуміння дієслівної категорії виду у новому значенні» [6, 14]. Дослідниця української граматичної термінології Н. А. Москаленко слушно зауважує, що у визначенні та розумінні категорії виду існувала плутанина, яка «до деякої міри відбилася і в термінах, якими визначали цю категорію» [4, 112]. Як зазначає В. Німчук, «шлях до сучасного розуміння категорії виду дієслова був дуже довгий і складний. До середини XIX ст. термін «*вид*» вживався насамперед стосовно словотвору дієслова. Теперішнє розуміння виду починає накреслюватись тільки в середині XIX ст.» [6, 775]. Протягом тривалого періоду термін *вид* використовували також для позначення часових форм дієслова та для назви поняття інфінітива, вживаючи стосовно останнього термін *неозначений вид* [6, 772, 777]. У «Грамматичній термінології...» (1917 р.) на позначення категорії виду рекомендовано вживати термін *тривання* і подано кілька його різновидів: *тривання одноразове, кількаразове, незавершене, завершене* [12, 5]. Цей термін у науковій термінології не був прийнятий [4, 777].

Наукове визначення категорії виду вперше сформулював Є. Тимченко [10, 16]. Розрізняючи дієслова за ознакою завершеності/незавершеності дії, вчений увів до наукового обігу терміни *доконаний* і *недоконаний вид*, що набули кодифікованого характеру в українській лінгвістичній термінології. Прийняті в багатьох тогочасних граматиках терміни *доконаний* і *недоконаний вид*, запозичені з польської мови, не сприйняв І. Нечуй-Левицький. Натомість сам уживав скальковані з російської мови терміни-назви видів: *скінчений*, *нескінчений*, *многоразний* і *одноразний* [8, 62; 4, 116-117]. Досить поширеними у цей час були терміни: *доконані* і *недоконані дієслова* (В. Мурський, В. Сімович), *докінчені*, *недокінчені*, *одноразові*, *кількаразові дієслова* (М. Левицький). О. Синявський для визначення дієслівної категорії виду використовував терміни *доконаність* і *недоконаність* [4, 117-118]. В «Українському правописі» 1926 р. було рекомендовано запровадити терміни: *вид доконаний* і *недоконаний*, *одноразовий* і *многоразовий*. Для творення дієслів доконаного виду від дієслів недоконаного виду у новітніх граматичних працях рекомендовано запозичений термін *перфективізація*, а для творення дієслів недоконаного виду від дієслів доконаного виду – *імперфективізація*. [16, 367-368; 5, 227]. На позначення можливостей реалізації категорії виду в дієсловах уведено терміни: *парновидові*, *непарновидові* (або *одновидові*) та *двовидові* [5, 225-256, 259].

З категорією виду тісно пов'язана інша власне-дієслівна категорія – *часу*. Система термінів на позначення часових форм у давні часи мала значні відмінності як щодо їх кількості, так і щодо якості. Граматики минулого традиційно використовували запозичений зі старослов'янської мови термін *время*. Термін *час* уперше запроваджено в неопублікованій граматиці Т. Глинського (1845 р.), а починаючи з другої половини XIX ст. уже в усіх українських граматиках по-слуговувалися цим власне українським терміном [7, 722]. Для позначення часових форм (а їх пропонувалася велика кількість) С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер запропонували терміни *теперішність*, *минушість*, *будучність*, які повторив у своїй граматиці М. Наконечний, додавши до них ще один – *передминушість*. Проте ці однослівні терміни в інших граматичних працях не використовувалися. Чотири форми часу – *теперішній*, *минулий*, *передминулий* і *прийдучий* увів до наукового обігу Є. Тимченко. У П. Залозного теж чотири часові форми, для назв яких використано терміни: *час теперішній*, *будучий*,

минулий і *давноминулий*. У граматиках М. Левицького, В. Сімовича, О. Синявського, О. Ізюмова, П. Горещького та І. Шалі теж зберігається чотирикомпонентна система часових форм із незначними фонетичними відмінностями на зразок: *час будучий* (варіант *будущий*), а також *прийдешний* – *прийдучий* тощо. Невмотивованим відхиленням від запроваджених у сучасній морфологічній системі термінів на позначення часових форм є наявність дублетів: *теперішній час* і *теперішність*, *минулий час* і *минулість*, *передминулий час* і *передминулість* у граматиці М. Наконечного.

У проєкті «Українського правопису» 1926 р. для назв форм часу запропоновано терміни: *час теперішній*, *минулий*, *передминулий* і *майбутній*. Важливо наголосити, що в цьому проєкті вперше запроваджено власне український варіант назви однієї з часових форм – *майбутній час*. Зберігається ця система термінів на позначення часових форм і в сучасній морфологічній термінології, паралельно з терміном *передминулий час* уживається термін *давноминулий час* [16, 380; 5, 253]. Водночас склад термінолексем для позначення форм теперішнього часу в сучасних наукових дослідженнях поповнився додатковими одиницями, які конкретизують їх. Зокрема, виділено *власне-теперішній час*, або *теперішній актуальний* і *невласне-теперішній*, або *теперішній неактуальний*. Останній має різновиди: *розширений теперішній* та *постійний теперішній* [5, 257, 252; 16, 379]. У системі дієслівних форм минулого часу доконаного виду розрізняють два різновиди його значень, позначуваних термінами *перфектне* й *аористичне* значення [5, 252-253]. Майбутній час доконаного виду у сучасних дослідженнях кваліфікується також як *теперішній-майбутній* [16, 381].

У власне-дієслівній *категорії способу* та його формах знаходить своє вираження поняття модальності дії (реальності чи ірреальності). Термін *спосіб*, якому відповідає скалькований із грецької мови та використаний М. Смотрицьким термін *наклоненіє* на позначення цієї дієслівної категорії [6, 775], у сучасному його варіанті фіксується лише з середини XIX ст. До цього граматики пропонували інші терміни: *чинь*, *изложеніє*, *наклоненя*, (*наклоненіє*), *образ* та *способь* зі значною кількістю способових форм [6, 61, 78, 133].

У граматиці С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера вжито термін *спосіб висказу* та його форми, *прямий* (з діалектним наголосом), *приказовий* і *можливий*. Без будь-яких змін ці терміни за-

провадили в своїх граматиках В. Коцовський та І. Огоновський, П. Залозний, Г. Шерстюк. Проте жоден із цих термінів не увійшов до сучасної термінології. У Є. Тимченка подано такі терміни на позначення способових форм: *спосіб дійсний, вольовий і гаданий*; з-поміж них лише термін *дійсний спосіб* набув кодифікованого характеру. Сучасну назву терміна *умовний спосіб* запропонував І. Нечуй-Левицький. Серед інших уведених ним термінів — *загадувальний спосіб, часовий та необзначений* (стосовно інфінітива). Відомі й інші терміни на позначення способів: *спосіб дійсності, наказу А умови, прямиї спосіб, умовний, приказовий і неозначений* [4, 134]. Термін *наказовий спосіб* уперше вжив М. Левицький (1918 р.) поряд з іншими - *прямий спосіб, можливий і неозначений* (стосовно інфінітива). У граматиці В. Сімовича (1917 р.) засвідчено терміни: *дійсний, волевий, чи бажальний, можливий, або умовний способи висказу*. У проекті «Українського правопису» 1926 р. було запроваджено терміни: *спосіб дійсний, умовний та вольовий* (у 1929 р. замінено на *наказовий*), які стали нормативними в сучасній граматичній термінології.

У сучасних дослідженнях категорія способу доповнена ще двома способовими формами - *спонукального та бажального*. Традиційну концепцію категорії способу переглянуто в «Теоретичній морфології української мови», в якій умотивовано безпідставність виділення *дійсного способу* та запропоновано терміни: *умовний спосіб, наказовий* (або *імператив*), *спонукальний та бажальний* [5, 247-250].

Обсяг статті, на жаль, не дає можливості описати термінологічні одиниці на позначення інших граматичних категорій дієслова, які в новітніх

граматиках української мови кваліфікуються як *невласне-дієслівні, міжривневі (категорії стану, перехідності/неперехідності, валентності)* або які є визначальними для інших частин мови (*категорії особи, числа, роду*). Їх розгляді буде присвячено окреме дослідження.

Прийнявши за основу аналіз термінів на позначення дієслова, його форм і власне-дієслівних граматичних категорій, можна зробити висновок про те, що на початку ХХ ст. система морфологічних термінів аналізованої терміногрупи (як і української наукової термінології в цілому) ще не була виробленою. Автори шкільних і наукових граматик, учені-мовознавці шукали в скарбниці української мови такі терміноодиниці для назв наукових понять, які б відповідали живомовній народній основі у плані змісту і не порушували її структури. Пошуки таких одиниць, «кування термінів» вели до небажаного в термінології явища - появи значної кількості термінів-дублетів.

Цілком зрозуміло, що з-поміж кількох пропонуваних варіантів терміна лише найбільш вдалий набував кодифікованого характеру, решта так і залишалася авторськими новотворами. Змістова відповідність терміна поняттю, милозвучність та українська основа забезпечували йому нормативність і входження до термінологічної системи мови.

Ті зміни, які відбулися в усвідомленні морфологічних явищ у зв'язку з бурхливим розвитком нових напрямків досліджень у другій половині ХХ - початку ХХІ ст., зумовили перегляд поглядів учених на кількісний і якісний склад дієслівних форм і категорій, на систему понять та їх найменувань за допомогою відповідних термінів.

1. *Крымский А.* Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднэпро-вья.-Т. ІІ.-М., 1907.- 144 с.
2. *Огієнко І.* Историчний словник української граматичної термінології // Записки Українського Наукового Товариства в Києві.- К., 1908.- Кн. І.- С 94-129.
3. *Огієнко І.* Українська граматична термінологія // Краткій курсь украинского языка.- К., 1918.- С. 211-221.
4. *Москаленко Н. А.* Нарис історії української граматичної термінології.- К., 1959.- 224 с.
5. *Вихованець І., Городенська К.* Теоретична морфологія української мови.- К., 2004.- 398 с
6. *Німчук В. В.* Мовознавство на Україні в ХІV-ХVІІ ст.- К., 1985.-222 с
7. Українська мова. Енциклопедія.- Вид. друге, доп.- К., 2004.- 821 с.
8. *Нечуй-Левицький І.* Грамматика українського языка.- Ч. 1.-К., 1913.
9. *Жовтобрюх М. А.* Українська грамматика І. Нечуя-Левицького// Мовознавство - 1989.- № 1.- С. 36-39.
10. *Тимченко Є.* Українська грамматика,- Часть І,- К., 1907,- 179 с
11. *Грунський М. і Сабалдир Г.* Українська мова,- К., 1926.
12. Грамматична термінологія і правопис, ухвалені комісією мови при Українському товаристві шкільної освіти в Києві.- К., 1917,- 20 с
13. Український правописний словничок з короткими правилами правопису. Зладив Г. Голоскевич,- Вид. друге.- К., 1918.- 191 с
14. *Вихованець І.* Студії про частини мови // Українська термінологія і сучасність. Збірник наук, праць.- Вип. VI.- К., 2005.- С 3-7.
15. *Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М.* Курс сучасної української літературної мови.- Ч. І.- К., 1965.- 423 с
16. Сучасна українська літературна мова. За ред. А. П. Гришенка.- К., 2002.- 439 с

17. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов.- М., 1969.-606 с
18. Залозний П. Коротка граматики української мови.- Ч. I.-К., 1918.-63 с
19. Горещкий П., Шаля їв. Українська мова. Практично-теоретичний курс- К., 1926.
20. Любинський М. Уваги до проекту елементарної грама-тичної термінології... // Вісник Інституту української наукової мови.- Вип. 1,- К., 1928.- С. 30-36.
21. Коцовський В., Огоновський Г. Методична граматики руської мови.-Львів, 1904.
22. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови.- Вид. друге.- Вінниця, 2003.- 463 с.
23. Смаль-Стоцький С, Гартнер Т. Руська граматики.- Львів, 1893.
24. Шерстюк Г. Коротка граматики для школи.- К, 1917.
25. Сучасна українська літературна мова. Морфологія.- К., 1969.-583 с
26. Лингвистический энциклопедический словарь.- М., 1990.- 684 с.
27. Ганич Д. І., Олійник І С. Словник лінгвістичних тер-мінів.- К., 1985.
28. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-грамати-чному аспекті,- К., 1988.- 256 с
29. Пономарів О. Культура слова. Мовностилістичні по-ради,-К., 1999.-239 с
30. Загітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія.- Донецьк, 1996.- 435 с

/ . Yaroshewych

THE TERMS FOR DESIGNATION OF THE VERB, ITS FORMS AND GRAMMATICAL CATEGORIES

The article traces the ways of formation and regulation in the Ukrainian morphological terminology the terms for designation of the verb, its forms and grammatical categories during the defining period in the history of development of the grammatical thought in Ukraine - during XX century up to the beginning of the XXI century.